

(əvvəli ötən sayımızda)

Hitzig Assuriyada hökm sürən Sinaheribin sülaləsinin də bir mi-diya sülaləsi olduğunu yazır.

Assur Mixi yazı mətnlərində adı keçən Athur-uşna bir krallıq, ölkə adı olub, həm dəşəhər adıdır. Adın sonundakı "uşna" assur dilinə xas sonluqdur və sözün kökü Athurdur. Athur şəhəri Anadoluda Ürqpədə və ya yaxınlığında olduğu təxmin edilir. (Remzi Kuzuoğlu, 2007, Səh. 39, 189)

Alman assuroloqu Artur Unqnad İkiçayarasının qədim Turan ərazisinin Subir və ya Subar ölkəsinin ərazi sərhədlərinə uyğun olduğunu yazır. Bu ərazi Babilin quzeyində Dəclə, yəni Tukriş çayının doğu sahillərindən başlayaraq doğuda Zaqros dağlarına qədər, quzeydə isə Urartuya qədər, güneydə Diyala çayının quzeyini əhatə edirdi. (A.Ungnad, 1923, Səh. 4)

Mesopotamiya ərazisində mövcud olmuş qədim turanlılara məxsus şəhər, çay, müxtəlif yer adları tarixin sonrakı dövrlərində tarixi varisiyyə uyğun olaraq türklərə məxsus toponim, hidronim və etnonimlər şəklində öz əksini tapmışdır.

Sumerin Ninurta haqqındamifində Turan daşı haqqında bəhs olunur. Turan Sumerlərin Diyala çayına verdikləri addır. (Thorkild Jacobsen, 1987, Səh. 266)

Aturiya adının mənası Atur ölkəsi deməkdir. Bu ad çox zaman kassi dilinə məxsus mənsubiyyət və yer anlamı daşıyanan şəkilçisi qəbul etməklə Aturan və ya Turan şəklində yazılırdı.

Assur dövlətinin əsasını qoymuş krallar Uşpi və Kikinin subarlı mənşəyə malik olmaları tam universal hesab olunur. Bununla bərabər qutilər də bu ərazidə 90 il hakimiyyət sürmüşlər. Aşşur şəhərindəki arxeoloji qazıntılar burda Sumerin böyük mədəni təsir olduğunu göstərir. III minillikdə hurilər Assuriyanın böyük ərazisini işğal etmişdilər və Assur/Atur şəhəri hər tərəfdən hurri məskənləri ilə əhatə olunmuşdu.

Assurun adı qədim assur dilində Atur şəklində yazılır. Samilər onu Aşşur və ya Assur şəklində yazıb ifadə edirlər. Xristian assurlular öz dillərini turaya adlandırdılar. Sözün kökü Tura kəliməsidir. Ərəblər indi də xristian assurları "turon", dillərini də "tourani" adlandırdılar. Tura sözünü "dağ" anlamı daşdığı qeyd olunur. Mənbələr m.ö. III minillikdə Assur şəhərinin yerləşdiyi ərazidə subarların məskunlaşdığını qeyd edirlər və orda hökm sürən kralların subar mənşəli olduqlarını yazırlar. Bu gün də Türkiyədə yaşayan assur-suryanilərin xristian kilsəsi qədim ənənə-

dir. Onlar Avropanın cənub sahilləri boyundakı qədim dünyaya incəsənəti və elmi də ilk olaraq yaymışlar. Turanlılardan sonra tarix səhnəsinə qədəm qoymuş sami və ari irqləri bünövrəsi Asiyalı turanlılar tərəfindən qoyulmuş, lakin müəyyən zaman kəsiyində unudulmuş bəşər sivilizasiyasının sahibliyini üstlənmişlər. (Conder R.A. Vol. 19. 1890, Səh. 43)

Görkəmli tarixçi və assuroloqların yuxarıdakı şərhlerinden aydın olur ki, qədim dövrlərdə Zaqros

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

yə uyğun olaraq Xalday kilsəsi adlanır. Onlar digər xristian müqəddəslərinin şərəfinə dini ayinlər-liturgiylər yerinə yetirdikləri kimi bu liturgiylərin böyük qismi suryanilərin, yəni qədim atur/turların və öntürklərin əcdad eponimi olan Qomerin oğlu Turqamaya həsr

olunmuş və onun adı ilə dini ayinlər və himnləri icra edirlər. Turqama suryanilərin İsus Xristos, Mariya, Pavel, Pyotr və s. bərabər dini müqəddəslər panteonuna daxildir. Suryanilər rus və biz türklərdən fərqli olaraq öz ulu əcdadlarının adını təhrif olunmuş şəkildə Toqar-ma kimi deyil, orijinalda olduğu kimi doğru olaraq Turqama şəklində ifadə edirlər.

Turan dünyası müxtəlif qruplara bölünmüşdür. M.ö. II minillikdən etibarən qruplaşma gözə çarpmışdır. Asiyanın şərqində tibetlilər, dravidləri də əhatə edən Turan dünyasının sərhədləri qərbdə Kiçik Asiyanı da öz içərisinə alaraq Krit adasına qədər uzanmaqda idi. Kiçik Asiyanın turanlı Alaroid xalqının məskunlaşdığı ərazi halə kimi Mesopotamiyanı əhatə edirdi. Qərbdə beş sami mənşəli dövlət Turan dünyası qarşısında sıxışmış vəziyyətdə idi. (Wirth A. 1905, Səh. 24)

Turanlılar adlandırıldıqları kimi barbarlar deyildilər, onlar sivilizasiyanı Qərbi Asiyaya ilk gətirənlər-

dir. Onlar Avropanın cənub sahilləri boyundakı qədim dünyaya incəsənəti və elmi də ilk olaraq yaymışlar. Turanlılardan sonra tarix səhnəsinə qədəm qoymuş sami və ari irqləri bünövrəsi Asiyalı turanlılar tərəfindən qoyulmuş, lakin müəyyən zaman kəsiyində unudulmuş bəşər sivilizasiyasının sahibliyini üstlənmişlər. (Conder R.A. Vol. 19. 1890, Səh. 43)

Görkəmli tarixçi və assuroloqların yuxarıdakı şərhlerinden aydın olur ki, qədim dövrlərdə Zaqros

dağı Təpəmalyan şəhər xarabalığıdır. Elamın digər şəhərləri Simaşki, Avan, Baraxsa, Marhaşi və ya Adamdun şəhərləri idi.

Elam adı ümumiləşdirici bir termin olub konkret bir etnosu ifadə etmir. Elam ərazisi iran tayfalarının bölgəyə gəlməsindən öncə eyni etnik kökə və dil qrupuna mənsub qohum tayfalar tərəfindən məskunlaşdırılmışdı.

Ön Asiyanın ikinci ən qədim mədəniyyəti hesab olunan Elamla Sumer arasındakı etnik, dil və mədəni əlaqələr məsələsi uzun illər ərzində assurologiya elminin ən çox müzakirə və mübahisələrə səbəb olan mövzudur. Bu məsələyə münasibətdə bilim adamları arasında Elam və Sumer mədəniyyətlərinin eyni kökə və hər iki xalqın

şəkildə davam etmişdir. (Ernst Herzfeld. 1941. Səh. Səh. 5)

Alman assuroloqu Georq Hüzinq Zaqros dağları və orda yaşayan xalqların tarixinə həsr etdiyi əsərdə Kassilərə də geniş yer vermişdir. Hüzinq Zaqros dağlarında məskunlaşmış qədim xalqlar olan kassi və lullubiləri Elamlılarla eyni etnik mənşəyə malik qohum xalqlar adlandırır. (Georg Hüsing, 1908, Səh. 24)

Quzey-batdan gələn və ağ irqə mənsub həmin tayfalar Zaqros dağları üzərindən tarixin erkən çağlarında Elama gələrək burda məskunlaşmış, öz dillərini, miflərini və kultlarını sumerlərlə paralel olaraq yerli xalqa qəbul etdirərək hakim xalqa çevrilmişlər. Linqvistik araşdırmalar onların Qafqaz qrupuna mənsub olduqlarını göstərir. Onların Elam ərazisinə mühacirəti təxminən e.q. 3-cü minilliyin ortalarında baş vermişdir. Bu tayfaların gəlişi zaman-zaman təkrarlanaraq Elam imperiyasının formalaşmasına şərait yaratmışdır. (Georg Hüsing, 1908, Səh. 60)

dağlarından başlamış Mesopotamiyanın şimalını və Fələstinə qədərki qərb ərazilər Ön Asiyanın sumer, subir, su, kas, quti, xatti kimi qədim Turanlı xalqların məskunlaşdığı ərazi olmuş və qədim mixi mənbələrdə bu ərazi Turan adlanmışdır.

Turanlı ön türklərin ölkəsi Elam

Elam ölkəsi Zaqros dağlarının güneyində, İndiki İran yaylasının cənubunda Dəclə çayından şərqə doğru vadi və dağlıq ərazidə, müasir Xuzistan və Fars əyalətlərini də əhatə edən ərazidə yerləşirdi. Mesopotamiya ilə həmsərhəd olan Elam ərazisində Kərha və Karun adlı iki çay axaraq qədim zamanlarda Fars körfəzinə indi isə Şətt ül-Ərəb çayına tökülür.

Elam qədim Ön Asiyanın e.q. 3-cü minillikdən, e.q. VI əsrə qədər davam edən qüdrətli dövlətlərdən biri olmuşdur. Yunanların Sus adlandırdıqları Şuşi və Anşan və ya Anzan Elamın ən böyük şəhərləri idi. Anşan indiki Şirazın yaxınlığın-

eyni etnik mənşəyə malik olduqlarını qəbul və təkzib edən iki fikir ayrılığı mövcuddur.

XX əsrin Mesopotamiya, Elam və qədim İran arxeologiyası üzrə böyük mütəxəssis və tarixçi alman alimi Ernst Herzfeldin qənaətinə görə arxeoloji qazıntılar nəticəsində Suz I və Suz II abidələrində aşkar edilmiş boyanmamış saxsı qablar Sumerin Uruk mədəniyyətinə aid boyasız saxsı qab nümunələrinə o qədər bənzəməkdədirlər ki, onların eyni olduğu düşüncəsini yaradır. Burdan belə bir nəticə hasil olur ki, Elamın Suz I mədəniyyəti Sumerin Ubeyd dövrünə, Suz II isə Cəmət Nəsr dövrünə, yəni Mis dövrünün başlanğıcı və son mərhələsinə uyğundur. E.q. IV minilliyin tarixqədərki dövrünə aid Elamda baş verən hadisələrlə Sumerdə baş verən hadisələr sıx əlaqədə olmuşdur. Tarixqədərki və sonrakı tarixi dövrdə hər iki regiondakı əhali arasında təmas fasiləsiz şəkildə mövcud olmuşbu insanların həyatını idarə edən hadisələr sonrakı dövrlərdə də paralel

Potts G.Huzinqin kassilərin elam tayfaları olması haqqındakı fikrini qəbul etməyərək bu tezisin nə linqvistik, nə də antropoloji baxımdan təsdiq olunmadığını yazır. O elamların və kassilərin yaxın münasibətlərini iki hakimiyyət sülaləsi arasında uzun illər ərzində davam edən nığah əlaqələri ilə izah edir. Bu nığah əlaqələrini bəzi müəlliflər I Kuriqalzunun dövründən başlayaraq e.q. 1290-1170-ci illəri əhatə edərək 120 il ərzində davam etdiyi fikrini irəli sürürlər. Lakin Potts I Kuruqalzinin hakimiyyətinin e.q. 1375-ci ildən öncə başladığını və bu evlilik əlaqələrinin üzərinə daha 85 il gəlmək lazım olduğunu yazır. Aşkar edilmiş mixi mətnlər və arxeoloji dəlillər e.q. XIV əsrdə kassilərin kralları II Burnabriş və II Kuriqalzu dövründə qədim mətnlərdə Dilmun adlanan Bəhreyni öz hakimiyyətləri altına aldıqlarını və orda bir kassi qubernatorunun hakimiyyət sürdüyünü süsbüt edir. (Potts D. T. 2006. Səh. 115)

(ardı gələn sayımızda)